

اقتصاد و معماری قاجاری: عوامل اقتصادی در تأثیرپذیری معماری قاجار از غرب

(با تأکید بر تزئینات نما)**

محدثه سادات امیری^۱، زهرا فنایی^{۲*}، جمال خداکریمی^۳، محمد مسعود^۴

^۱ دانشجوی دکتری معماری، گروه معماری، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران، moh_amiri_mo@yahoo.com

^{۲*} (نویسنده مسئول) استادیار، گروه هنر، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران، z_fanaie@iaun.ac.ir

^۳ دانشیار، گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران، j.khodakarami@ilam.ac.ir

^۴ استاد، گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران، massoud53@live.com

چکیده

پس از شکست‌های ایران در جنگ با روسیه تزاری، حاکمان قاجار نیاز به ایجاد ارتباطات گسترده با کشورهای غربی را به منظور هماهنگی با پیشرفت‌های آن‌ها در دستور کار قرار دادند. در این میان، گسترش روابط اقتصادی، بی‌عدالتی در توزیع ثروت و فقدان چهارچوب‌مداری بر افزایش سطح درآمد طبقه خواص و تشدید اختلاف طبقاتی تأثیر گذاشت. معماری قاجار و تزئینات آن نیز تحت تأثیر وضعیت اقتصادی این دوره تحت تأثیر معماری غرب قرار می‌گیرد و اشکال، نمادها و فنون تزئینی غربی مستقیماً وارد معماری ایران می‌شود. تاکنون علل تأثیرپذیری تزئینات معماری ایران از غرب در دوره قاجار در بستر وضعیت اقتصادی مورد بررسی قرار نگرفته است. هدف از این پژوهش تعیین وضعیت شاخص‌های اقتصادی دوره قاجار است تا ریشه تحولات در تزئینات معماری ایران را بر اساس آن مورد سنجش قرار دهد. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-تاریخی و از طریق روش نظریه زمینه‌ای منطبق با نظریه مسئله‌محور کوربین سعی در استخراج کدهای باز، کدهای محوری و نهایتاً انتخابی (شاخص‌ها) دارد تا از طریق آن رابطه تأثیرپذیری تزئینات معماری ایران از غرب را در زمینه تحولات اقتصادی بیان نماید. نتایج این پژوهش نشان دادند وضعیت نامطلوب شاخص‌های چهارگانه روابط بازرگانی، میانه‌روی و اعتدال، مصرف کالا و خدمات و دانش بررسی و کسب درآمد منجر به توانمندسازی طبقه خواص در مقابل ضعف بیشتر طبقه عوام شده است. این وضعیت از یک‌سو موجب انتقال مستقیم تزئینات غربی توسط خواص به بناهای اشراف شده است و از سوی دیگر به دلیل ضعف اقتصادی طبقه عوام، بسترهای مردم‌نهاد جذب و هماهنگی با پیشرفت‌های غربی فراهم نشده است.

اهداف پژوهش:

۱. تعیین وضعیت شاخص‌های اقتصادی دوره قاجار.
۲. تبیین اثر اوضاع اقتصادی قاجار بر تأثیرپذیری تزئینات نما از غرب.

سؤالات پژوهش:

۱. وضعیت شاخص‌های اقتصادی دوره قاجار چگونه است؟
۲. تزئینات معماری در دوره قاجار چه تأثیراتی از غرب پذیرفت؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۸

دوره ۱۹

صفحه ۱۱۶ الی ۱۳۹

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۱۵

تاریخ داوری: ۱۴۰۰/۰۴/۱۲

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۲/۰۱

کلمات کلیدی

دوره قاجار، معماری، تزئینات، شاخص‌های اقتصادی.

ارجاع به این مقاله

امیری، محدثه سادات، فنایی، زهرا، خداکریمی، جمال، مسعود، محمد. (۱۴۰۱). اقتصاد و معماری قاجاری: عوامل اقتصادی در تأثیرپذیری معماری قاجار از غرب (با تأکید بر تزئینات نما). مطالعات هنر اسلامی، ۱۹(۴۸)، ۱۱۶-۱۳۹.

 [dor.net/dor/20.1001.1.1735708.1401.19.48.16.6](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1401.19.48.16.6)

 [dx.doi.org/10.22034/IAS.1735708.1401.19.48.16.6](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1401.19.48.16.6)

** این مقاله برگرفته از رساله دکتری/ پایان نامه "محدثه سادات امیری" با عنوان "علل تأثیرپذیری معماری ایران از معماری غرب در دوران دگرگونی (سال‌های ۱۳۲۰-۱۱۷۴ ه.ش) با تأکید بر فناوری و تزئینات" است که به راهنمایی دکتر "جمال خداکریمی و زهرا فنایی" و مشاوره دکتر "محمد مسعود" در سال ۱۴۰۰ در دانشگاه "آزاد اسلامی" واحد "نجف آباد" ارائه شده است.

مقدمه

معماری سرزمین پهناور ایران در دوره‌های گذشته همواره از یک روند تکاملی مشخص و مستمر پیروی کرده و با زمان قبل و بعد از خود ارتباط منطقی برقرار داشته است. اما پس از پایان حکومت صفویان (۱۱۳۴ ه.ق) در ایران، روند تکاملی معماری ایران دچار گسست شد و رابطه‌ی تعاملی میان معماری ایران و غرب در دوران صفویه، به رابطه‌ی یک‌سویه و اثرپذیر از معماری غرب در دوران قاجار تبدیل گردید. عوامل متعددی در خصوص علل تأثیرپذیری از غرب برشمرده شده است که عامل اقتصادی از مهم‌ترین این عوامل است. تاکنون علل اقتصادی این تحولات تاریخی و دگرگونی‌هایی که در دوران حکومت قاجار به‌وجود آمده و منجر به تأثیرپذیری تزئینات معماری ایران از غرب شده است، مورد بررسی، تدقیق و تحلیل قرار نگرفته است. این پژوهش به دنبال بررسی عوامل و دلایل تأثیرپذیری تزئینات معماری ایران از معماری غرب در دوران قاجار و همچنین شاخص‌های این تأثیرپذیری می‌باشد. شناخت ریشه‌های اقتصادی ایجاد گسست در معماری دوران قاجار منجر به برداشتن گام‌های منطقی در جهت پیشرفت‌های آتی معماری خواهد شد. لذا به نظر می‌رسد رویکرد عبرت‌آموز نسبت به تاریخ و یافتن پارامترهای اقتصادی مؤثر در دگرگونی معماری ایران در مقابل معماری غرب، بتواند متضمن آینده متعالی برای معماری ایران باشد.

روش پژوهش حاضر از لحاظ رویکرد، کیفی است. دو راهبرد پژوهش، تحلیل تاریخی و نظریه زمینه‌ای (راهبرد اصلی) می‌باشد. روش نمونه‌گیری، غیراحتمالی و هدفمند انتخاب شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها به کمک نظریه زمینه‌ای مسئله‌محور کوربین صورت گرفته است که در سه مرحله کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی یا انتخابی انجام می‌شود.

بررسی پیشینه‌ی این پژوهش حاکی از این است که در مورد تاریخ معماری معاصر ایران به جز معدود نوشته‌هایی که به دوره‌های خاصی و به مقطعی از معماری معاصر اشاره دارند و بیشتر پایگاه نظری و سلیقه مؤلفان را درباره جستارهایی از معماری بیان می‌کنند، هنوز هیچ تاریخ مدون و متکی بر روش‌های علمی تاریخ‌نگاری در دست نیست که بتواند به عنوان سند و مرجع معتبر معماری معاصر، اشتراک‌گرایش‌ها و نظریه‌های معماری ایران را در بین معماران تعیین کند (شایان و معمار دزفولی، ۱۳۹۴: ۹). پاکدامن (۱۳۷۳)، مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به گرایش‌های معماری در تهران» را در جلد چهارم تا ششم کتاب تهران به رشته تحریر درآورد. وی معماری شهر تهران را از اواسط عصر قاجاریه تا پایان دوره پهلوی اول براساس سبک‌های معماری غرب تقسیم‌بندی و بررسی کرده است. دیبا (۱۳۷۷) کتابی با عنوان «نگاهی به نام مهندسی ساختمان و معماری معاصر ایران» به خصوصیات کلی ساختمان‌های دولتی در عصر پهلوی و جمهوری اسلامی پرداخته است. کتاب دیگر به نویسندگی کیانی (۱۳۸۳)، با عنوان معماری دوره پهلوی اول، به شکل‌گیری، پیدایش و تحول اندیشه‌های معماری در این دوره پرداخته و بخش قابل توجهی را به تأثیرات معماری مدرن در دوره پهلوی اول اختصاص داده است. قبادیان (۱۳۹۳)، در کتاب «معماری در دارالخلافه ناصری: سنت و

تجدد در معماری معاصر تهران» ابتدا به سابقه تاریخی و در ادامه به رویارویی سنت و تجدد در عهد ناصرالدین‌شاه، معماری در دارالخلافه ناصری و دلیل بروز و ظهور تجدد در معماری معاصر تهران پرداخته است.

شاید بتوان جامع‌ترین کتاب‌ها در خصوص معماری معاصر ایران را به شرح ذیل معرفی کرد: فلامکی (۱۳۸۵)، در کتاب خود با عنوان «شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب» به شرح سیر تاریخ معماری و شهرسازی از بدو ورود اندیشه‌های نو در ایران تا دوران معاصر پرداخته و این اثر را در چهار بخش به شرح پیوست تنظیم نموده است: اولین پژوهش نوآوری در معماری و شهرسازی ایران - سبک تهران (۱۲۵۶ - ۱۲۷۵ ش)، اولین پژوهش نوآوری یا مدرنیسم و دومین پژوهش نوآوری - الگوی تهران (۱۳۱۰ - ۱۳۲۰ ش)، نوپردازی یکسویه از بالا به پایین (۱۳۴۰ - ۱۳۵۷ ش) و نوپردازی یا مدرنیزاسیون دو سویه (۱۳۶۰ - ۱۳۸۰ ش). نگارنده ضمن بررسی دوره‌های یاد شده، این پیش‌فرض را رد کرده که ارزش‌ها و معیارهای برون‌ی، زمانی که به جامعه ایران راه یافتند با جامعه‌ای کاملاً ایستا روبه‌رو شدند.

باور (۱۳۸۸)، در کتاب «نگاهی به پیدایی معماری نو در ایران» به‌طور مشخص درباره وقایع معماری، معماران و آثار آن‌ها از انقلاب مشروطه تا عصر حاضر یعنی حکومت جمهوری اسلامی بحث می‌کند. نویسنده کتاب به بررسی شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشور و جهان در هر دوره خاص (دگرگونی از قاجار به پهلوی، پهلوی اول، پهلوی دوم و جمهوری اسلامی) می‌پردازد و تأثیر این عوامل بر معماری ایران را مورد توجه قرار می‌دهد. از جمله این عوامل می‌توان به انقلاب صنعتی اروپا، تفکرات مدرنیسم، حضور معماران و مدرسان خارجی در ایران و... اشاره کرد. نویسنده کتاب در ادامه به معرفی، توصیف و تحلیل آثار معماران نامی ایران در این دوره پرداخته است. بنابراین تاکنون مطالعات مشخصی بر روی علل تأثیرپذیری تزئینات نمای ساختمان‌ها دوره قاجار از غرب تحت تأثیر عامل اقتصادی صورت نگرفته است. لذا به‌منظور درک علل اثرگذاری اقتصاد بر تزئینات نماهای قاجار در تأثیرپذیری از غرب پژوهش حاضر انجام گرفته است.

۱. وضعیت اقتصادی در دوره قاجار

با آغاز قرن نوزدهم تحولات شگرفی در سطح جهان شروع به شکل‌گیری کرد. انقلاب صنعتی آغاز شده بود. در این مرحله مهم تاریخی، کشور ایران در دو جنگ با روسیه به سختی شکست خورد و مجبور شد به قراردادهای اسار بار گلستان (۱۸۱۳ م ۱۲۲۸ ق) و ترکمانچای (۱۸۲۸ م ۱۲۴۳ ق) تن دهد. در این شکست‌ها بخشی از سرزمین‌های ایران به روسیه تزاری واگذار شد و دولت را به شدت تضعیف کرد (رزاقی، ۱۳۹۲: ۸). ولخرجی‌های بی حد و حصر خان‌ها و هزینه‌های گزاف لشکرکشی‌ها و سرکوب‌های داخلی، دولت ایلی را روز به روز ناتوان‌تر ساخت و رقابت و نافرمانی قدرت‌های محلی را گسترش داد. برای جبران ضعف مالی دولت راه‌های محدودی بیشتر نمی‌توانست در پیش گیرد؛ از یک سو برای تأمین درآمد مالی فشار مالیاتی را افزایش داد که ناامنی توأم با این فشارها مهاجرت پیاپی نیروی کار و صاحبان صنایع و بازرگانان به قطب‌های صنعتی را موجب گردید. از سوی دیگر، دولت به لحاظ خالی بودن خزانه به وام‌های خارجی متوسل شد که در نتیجه ناگزیر از دادن امتیاز به شرکت‌ها و دولت‌های بیگانه شد. این مرحله به دوره

امتیازات و قراردادهای امپریالیستی شهرت یافت که نمونه برجسته آن امتیاز رویتر (۱۲۵۱ش) است (دیدگاه، ۱۳۹۲: ۱۱). قرارداد مذکور در عمل ادامه پیدا نکرد ولی بخشی از آن به شکل بانک شاهی (۱۲۶۶.ش) نفوذ سرمایه خارجی را در ایران مستقر ساخت. دو سال پس از تأسیس بانک مذکور، بانک اعتباری و استقرای روس (۱۲۶۸.ش) در ارتباط با وزارت دارایی روس و سرمایه فرانسوی در ایران شکل گرفت. بانک اولی در حدود چهار سال ضرب سکه کشور را به خود اختصاص داد و دومی به علت ارتباط با منابع دولتی و نزدیکی به سرحدات کشور به سرعت شبکه‌های مالی خود را در مناطق شمالی و شرقی ایران دایر کرد. هر دوی این بانک‌ها منابع مواد خام و بازرگانی ایران را ذیل نظارت خود در آوردند. بعدها استخراج و تولید نفت بر این نفوذ شدت بخشید. وجود سرمایه‌های بیگانه در ایران موجب رقابت‌ها و کشمکش‌هایی بین آن‌ها بود و برتری و ضعف هر کدام بستگی به غلبه تکنیکی سیاسی و نظامی آن داشت (اشرف، ۱۳۶۳: ۱۰۵).

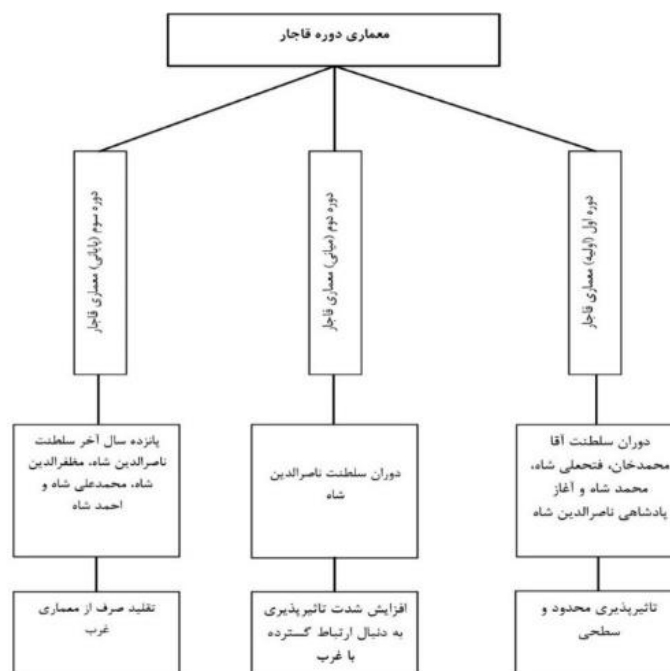
از نیمه دوم سده نوزدهم / سده سیزدهم ق، به تدریج کشاورزی ایران به تجار شدن گرایید و به تولید و صدور برخی کالاها توجه شد. کشاورزی تجاری در عین حال، درگیر مشکلات و نوسانات بسیار بود. این نوسانات تحت تأثیر بازار جهانی و تقاضا، افزایش و کاهش قیمت کالاها و همچنین خشکسالی‌ها و امراض مختلف بود. عمده‌ترین محصولات صادراتی ایران در این دوره زمانی، عبارت بودند از: ابریشم خام، خشکبار، پنبه، فرش، برنج، تریاک، گندم و جو. در این میان، به صادرات ابریشم بیش از همه توجه میشد؛ به طوری که در سال ۱۲۶۶ ق / ۱۸۴۹ م، ابریشم خام به عنوان عمده‌ترین کالای صادراتی ایران، بین ۳۱ تا ۳۸ درصد از صادرات کشور را به خود اختصاص داده بود (فوران، ۱۳۹۰: ۱۸۵). یکی دیگر از منابع تولید کشور، دامداری بود. اقتصاد دامی یا شبانکارگی، مبتنی بر تولیدات ایلات بود. جمعیت ایلات در این دوره، با توجه به قحطی بزرگ سال ۱۲۸۸ ق / ۱۸۷۱ م، رو به کاهش نهاد و برخی از آن‌ها، شیوه‌های زندگی یکجانشینی را برگزیدند (فوران، ۱۳۹۰: ۲۰۸). در بخش شهری نیز مهم‌ترین و قدرتمندترین افراد بازرگانان و تجار بودند. در دوره ناصری، تجارت به دو صورت داخلی و خارجی صورت می‌گرفت. با ورود کالاهای خارجی به ایران، به علت ارزان‌تر تمام شدن کالاهای وارداتی، تجار ترجیح میدادند به جای صنایع دستی، کالاهای خارجی را خرید و فروش کنند و به همین ترتیب، تجار ایرانی به دلالت کالاهای خارجی تبدیل شدند (رازنهان، ۱۳۹۴: ۷۱).

رقابت انگلستان و روسیه تزاری بر سر کسب نفوذ در ایران در خلال قرن نوزدهم به طور مستمر افزایش یافت، تا آنجا که این دو دولت اروپایی با فرارسیدن سال ۱۹۱۴ میلادی بر تجارت خارجی ایران تسلط یافتند. با پیوستن ایران به اقتصاد جهانی، بازارهای محلی در اقتصاد ملی ادغام شدند و با واردات محصولات کارخانه‌ای، حجم تجارت افزایش یافت و صدور محصولات کشاورزی به ویژه ابریشم، پنبه، برنج، تنباکو، تریاک و... کشاورزی تجاری را رواج داد. برای مثال، محصول عمده تجارت اصفهان تریاک بود (ماسهارو، ۱۳۷۳: ۱۳۸). کشاورزی تجاری برخورد و داد و ستد شهر و روستا، صادر کنندگان و روستاییان و ربا خواران و کشاورزان را بیشتر کرد (فوران، ۱۳۹۰: ۱۸۷؛ آبراهامیان، ۱۳۹۱: ۷۶). بدین ترتیب، اقتصاد متکی به تولید زراعی و کالایی در مقابل اقتصاد متکی به تجارت و صدور مواد خام و ورود مواد ساخته شده تسلیم می‌گردد.

در ربع آخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم با افزایش واردات کالاهای خارجی، بخش مهمی از صنایع ایران از جمله صنایع بافندگی و نساجی دچار رکود و نابودی شد (رازنهان و دیگران، ۱۳۹۴: ۶۲). رکود اقتصادی، بی‌ثباتی تجارت و ناامنی سرمایه در نتیجه استبداد شاهان قاجار باعث شد بازرگان در این دوره به انباشت سرمایه در خرید زمین روی آوردند کاری که هر چه بیشتر به رکود اقتصادی دامن زد و موجب ایجاد طبقه جدید تاجر زمین‌دار شد. ارتباط و پیوند اقتصاد کشور با اقتصاد نظام سرمایه‌داری و تجاری شدن محصولات کشاورزی منجر شد که ایران نقش حاشیه‌ای در اقتصاد جهانی بر عهده بگیرد و نظام اقتصادی در عصر قاجار، نظامی از نوع سرمایه‌داری تجاری وابسته باشد (اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۷: ۵۴).

۲. معماری دوره قاجار

معماری عصر قاجاریه حدود یک و نیم قرن را شامل می‌شود. در این دوره، معماری با بررسی ساختمان‌های شاخص سه جریان متفاوت معماری برای سه دوره از تاریخ قاجار ملاحظه می‌شود (قبادیان، ۱۳۹۲: ۲۳).

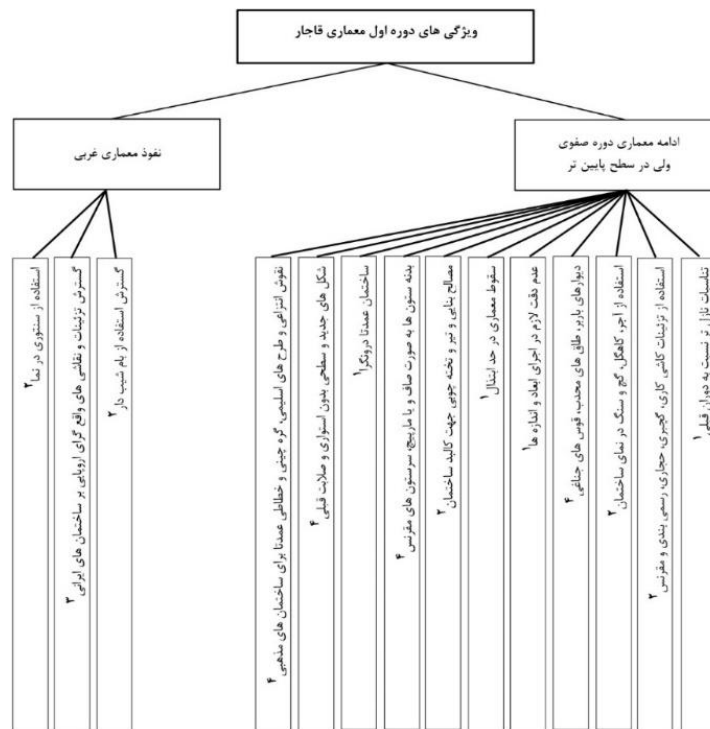

شکل ۱، دوره های معماری قاجار (نگارنده براساس دسته بندی قبادیان، ۱۳۸۴)

۲.۱. دوره اول معماری قاجار

در این دوره، انتخاب تهران به‌عنوان پایتخت کشور توسط آقا محمدخان قاجار در سال ۱۲۰۰ ه.ق. (۱۱۶۴ ه.ش.) شروع و تا سال ۱۲۶۶ ه.ق. (۱۲۲۸ ه.ش.) ادامه یافت. پس از مشخص شدن پایتخت در این سال، سیطره اقتدار حکومت قاجاریه در ایران تثبیت و به تدریج کارهای عمرانی و معماری آغاز شد. این دوره شامل سلطنت آقا محمدخان، فتحعلی شاه، محمدشاه و آغاز پادشاهی ناصرالدین شاه می‌باشد (قبادیان، ۱۳۹۲: ۲۴). در این دوره، معماری ایران همان معماری

عهد زندیه بود که آن نیز به نوبه خود دنباله رو معماری دوره صفویه و دوره‌های پیشتر بوده، ولی در سطح پایین‌تری باشد. در معماری این دوره تنوع فضاها بیشتر می‌شود، فضاها نوینی خلق می‌شوند، فضاها به گشایش و سبکی بیشتر می‌رسند و الگوهای قدیمی معماری ایران در جهت گسترش فضا تکامل می‌یابند. از طرفی وقتی معماری را از زوایای دیگری مانند اندازه‌ها، تناسبات، شکل‌ها و تزئینات نگاه کنیم، معماری دوره قاجار وضعیت نازل‌تری را نسبت به دوره‌های گذشته خود و به‌خصوص دوره صفوی نشان می‌دهد. شکل‌ها، استواری و صلابت قبلی را ندارند و شکل‌هایی جدید وارد معماری می‌شوند که سطحی و تفننی‌اند، اندازه‌ها دقت لازم را ندارند، تناسبات در مرحله نازل‌تری نسبت به تناسبات موزون و اندیشیده شده دوره‌های قبلی قرار می‌گیرند. تزئینات معماری گاه تا حد ابتذال سقوط می‌کند و بی‌بندوباری و هرج و مرج، جایگزین تزئینات محدود و با وسواس دوره‌های درخشان سلجوقی و صفوی می‌شود. به تدریج که ارتباط ایران با دنیای مغرب زمین گسترش یافت، از دوران سلطنت فتحعلی‌شاه که بین ایران و اروپا ارتباط بیشتری برقرار شد، به تدریج نفوذ معماری غربی در ساختمان‌های ایران پدیدار گشت (بانی مسعود، ۱۳۹۱: ۷۴).

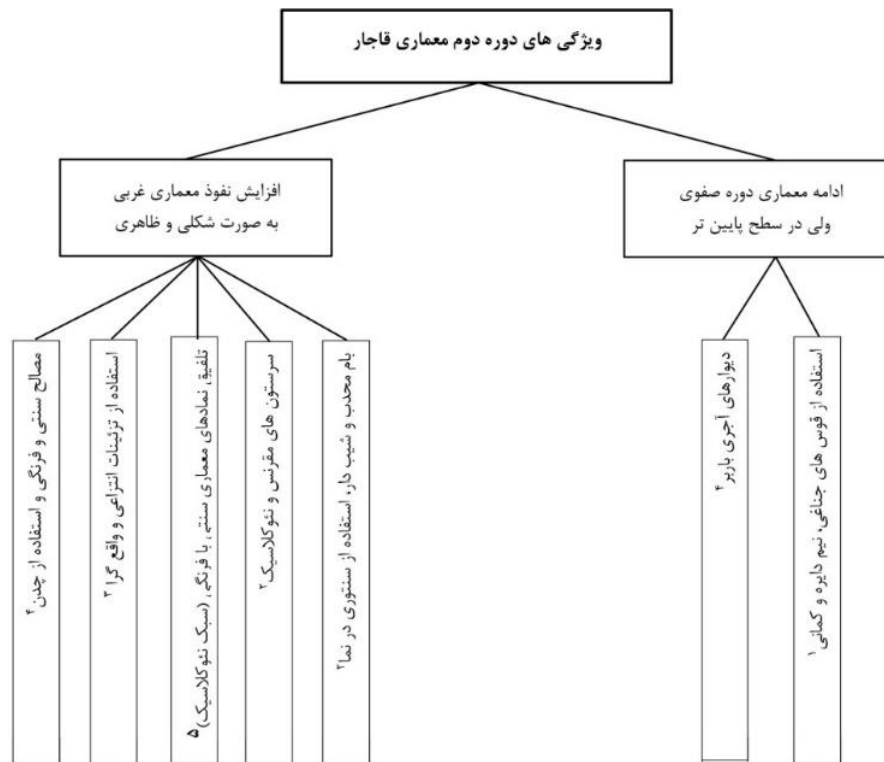
شکل ۴. ویژگی‌های دوره اول معماری قاجار (برداشت غیر مستقیم نگارنده از منابع، بانی مسعود ۱؛ قبادیان ۲؛ آژند ۳، نیلفروشان ۴)

۲،۲. دوره دوم معماری قاجار

در این دوره، احداث مدرسه دارالفنون ۱۲۶۶ ه. ق. (۱۲۲۸ ه. ش.) تا زمان ساخت سردر باغ سپهسالار در سال ۱۲۹۸ ه. ق. (۱۲۵۹ ه. ش.) به مدت ۳۱ سال است. این دوره تماماً در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه قرار دارد. مدت سلطنت وی

از سال ۱۲۶۴ ه.ق. (۱۲۲۶ ه.ش.) تا سال ۱۳۱۳ ه.ق. (۱۲۷۴ ه.ش.) یعنی ۴۸ سال است که حدود یک سوم حکومت عصر قاجاریه را شامل می‌شود (قبادیان، ۱۳۹۲: ۲۴). در زمان ناصرالدین‌شاه نفوذ معماری غربی در ساختمان‌های ایران به اوج خود رسید. سبکی در معماری آغاز گردید که التقاطی از معماری بومی و معماری غربی می‌باشد (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۴۵۸-۴۰۵).

عواملی چون تماس با غرب، تأثیر حضور استعمار، انسجام اجتماعی در قالب شکل‌گیری طبقات نوین، اشاعه فکر نو و درخواست استمرار تغییرات، مسافرت رجال و دانشجویان به فرنگ و انتقال مشاهدات به هموطنان و ورود پدیده‌های جدید تکنیکی، فنی و فرهنگی و... موجب پدیدارشدن این جریان شد تا از داخل و خارج نظام قاجار موجی برای انجام تغییرات گسترده به پا خیزد. چنین به نظر می‌آید که بروز این شرایط خاص که به تعبیری می‌توان آن را با مفهوم ورود مدرنیسم و مدرنیته به ایران یکسان پنداشت دارای اثراتی بر معماری ایران بوده است. تأثیر معماری اروپا بر معماری ایران در دوران قاجار، ابتدا خود را در ساختمان‌های سلطنتی و اعیانی، سپس در بناهای عمومی و دست آخر در معماری مسکونی نشان داد. به این ترتیب، تعدادی از عناصر معماری غربی وارد معماری ایرانی شد و در ترکیب با همان معماری به اصطلاح سنتی به کار رفت. بخشی از این عناصر وام گرفته شده از معماری کلاسیک و نئوکلاسیک اروپا بود و بخشی دیگر هم تحت تأثیر معماری مدرن قرار داشت. در نتیجه می‌توان گفت با بخش‌های سطحی‌تر معماری بیش از بخش‌های عمیق‌تر آن تحت تأثیر غرب قرار گرفته است (سجادی و دیگران، ۱۳۹۳: ۸۸).

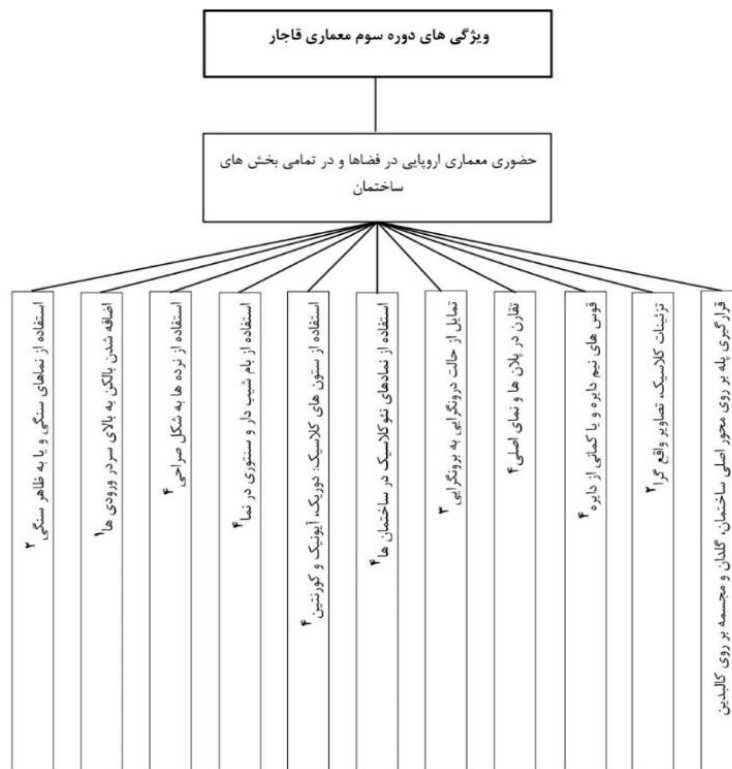

شکل. Error! No text of specified style in document. ویژگی‌های دوره دوم معماری قاجار (برداشت غیر مستقیم نگارنده

از منابع، استودی ۱؛ سجادی و دیگران ۲؛ عدل و دیگران ۳؛ قبادیان ۴؛ مصطفوی ۵)

۲،۳. دوره سوم معماری قاجار

دوره سوم از سال ۱۲۹۸ ه.ق. (۱۲۵۹ ه.ش.) تا پایان عصر حکومت قاجاریه ۱۳۴۴ ه.ق. (۱۳۰۴ ه.ش.) یعنی مدت ۴۵ سال است. این دوره شامل پانزده سال آخر سلطنت ناصرالدین شاه و پس از آن مظفردالدین شاه و محمدعلی شاه و پس از خلع وی، احمدشاه، آخرین پادشاه قاجار می‌شود. دوره سوم از معماری قاجار، با احداث سردر باغ سپهسالار در سال ۱۲۹۸ ه.ق. شروع شد. این بنا نقطه عطف دیگری در تاریخ معماری ایران است. برای اولین بار در ایران ساختمانی ساخته شد که در کل منبع الهام آن از نظر فرم بنا و تزئینات آن، معماری نئوکلاسیک غرب بود. تا پایان عصر قاجاریه، کاخ‌های اشراف و ساختمانهای مهم حکومتی غالباً به این سبک طراحی و اجرا شد (قبادیان، ۱۳۸۳: ۹۳). مشخصه برونگرایی در بناهای مسکونی این دوره آرام آرام جایگزین درون‌گرایی موجود در بناهای مسکونی در پیش از این دوره می‌باشد (عدل و دیگران، ۱۳۷۵: ۹۸-۹۰). از سوی دیگر، ورود اتومبیل در سیستم حمل و نقل شهری و بین شهری باعث به وجود آمدن سبک خاصی در معماری دوره قاجار شد. (خسروی، ۱۳۷۷: ۱۳۴؛ کمالی، ۱۳۸۹: ۴۸-۴۹). تقارن در پلان‌ها و نمای اصلی، بام شیب‌دار و سنتوری در نما، قوس‌های نیم‌دایره و یا کمائی از دایره، ستون‌های کلاسیک: دوریک، ایونیک و کورنتین، تزئینات کلاسیک، تصاویر واقع‌گرا، بالکن بالای سردر ورودی، پله بر روی محور اصلی ساختمان، گلدان و مجسمه بر روی کالبد بنا، نماهای سنگی و یا به ظاهر سنگی، نرده‌ها به شکل صراحی از دیگر ویژگی‌های معماری اواخر دوره قاجار بوده است (قبادیان، ۱۳۹۲: ۱۱۹).

شکل ۴. ویژگی‌های دوره سوم معماری قاجار (برداشت غیر مستقیم نگارنده از منابع، خسروی ۱؛ کمالی ۲؛ عدل و دیگران ۳؛ قبادیان ۴)

به‌طور کلی ویژگی اصلی معماری قاجاری را به حق متکلف بودنش می‌دانند و این ویژگی را بهتر از همه می‌توان در معماری ویلاهای سبک اروپایی این دوران به وضوح دید. همگی ویلاها و کاخ‌های پر زرق و برق ثروتمندان به تقلید یا اقتباس از طرح‌های سبک باروک بنا شدند و سبک باروک ایرانی را پدید آوردند. نقش‌های پیچیده‌کنده شده بر سنگ و گچبری‌های تزئینی گل‌وبته‌دار بر ستون‌های مختلط مجلل و از سوی دیگر، تنوع و گونه‌گونی طرح‌ها، از ویژگی‌های اقامتگاه ثروتمندان در این دوره بود. هرچند این نوع معماری خاص اغنیا بود. به هر حال در کوچه و بازار نیز دیده می‌شد. در این دوران، برخورد شکلی با معماری معاصر غرب، بیش از هر چیز مورد توجه بوده است. از سوی دیگر عناصر بسیاری در زمان قاجار وارد ایران شد، ولی تعداد محدودی از آنان بدون هیچ تغییری باقی ماندند. برخی از این عناصر مانند شیروانی و یا به اصطلاح عمومی آن کلاه فرنگی در اصل نمودی از معماری غرب را به همراه داشتند و به کارگیری آن‌ها نمایی از معماری جدید به‌شمار می‌رفت. این تحولات در اروپا برآمده از نیازها و تغییرات حاصله از انقلاب صنعتی و روش‌های تولید به‌وجود آمده و به‌صورتی کاملاً درون‌زا برای پاسخ‌گویی به این تغییرات حاصل شده بود؛ در ایران این تغییرات بر اثر سطحی‌نگری، تقلید و شیفتگی حکام و اشراف جامعه (عوامل داخلی) و همچنین فشارهای کشورهای استعماری و اروپایی (عوامل خارجی) به صورت کاملاً برونزا و غیر اختیاری تحمیل گردید (مهدوی نژاد و دیگران، ۱۳۹۴: ۲۳).

۳. تزئینات معماری قاجار

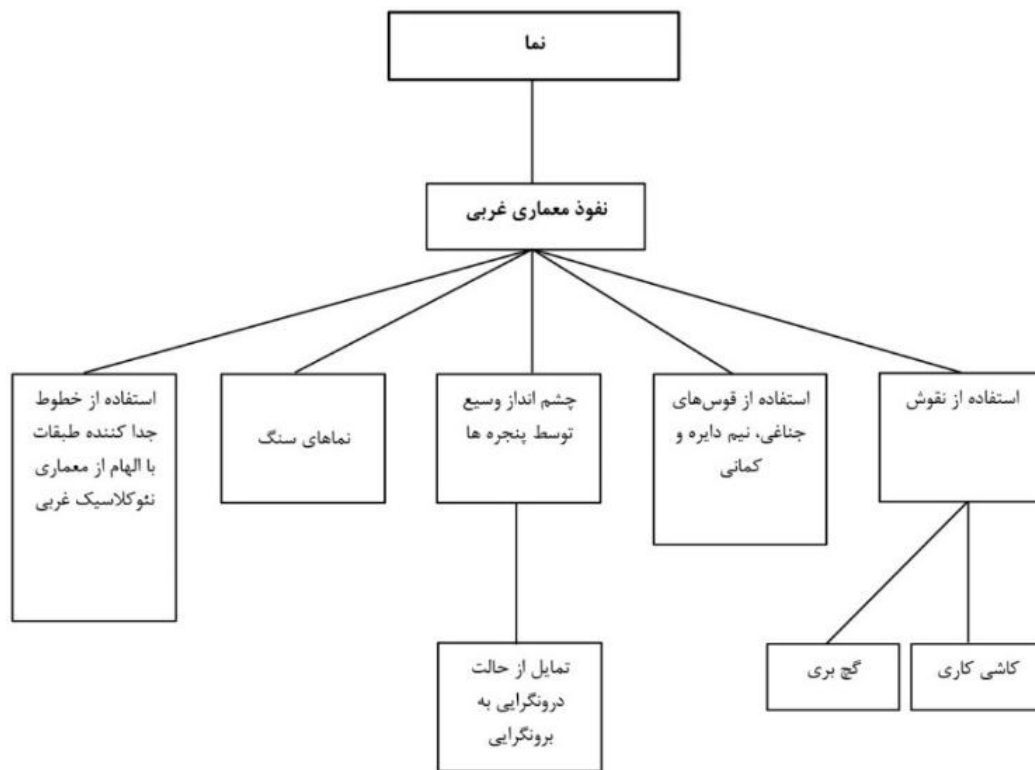
تزئینات در دوره قاجار اهمیت ویژه‌ای داشته است. کاشی‌کاری، گچ‌بری، سنگ‌کاری، نقاشی روی گچ، آیینه‌کاری و نقاشی روی چوب عمده تزئینات دوره قاجار را تشکیل می‌دهد. اکثر تزئینات این دوره همچون سایر زمینه‌ها به فراخور خود تحت تأثیر غرب قرار می‌گیرد. البته به جهت رنگ و تنوع موضوعات تحول نسبی پدید می‌آید. نقوش تزئینی عهد قاجار شامل اشکال انتزاعی، اسلیمی و ختایی، گل فرنگی (گل لندنی)، مناظر و شکارگاه، گلدان‌های پر گل و مرغ، تصاویر شاهان و درباریان و شاهزادگان، نقش شیر و خورشید و فرشتگان است. جنبه‌های طبیعت‌گرایانه و حالت تجمل‌گرایی نقش و نگارهای این دوره همراه با رنگ‌های تند، فضایی کاملاً دنیایی و متفاوت با دوره‌های قبل ایجاد می‌کند و آن حالت روحانی و معنوی در این آثار کم رنگ می‌شود (مکی‌نژاد، ۱۳۹۹: ۴۸). اقتباس از بناهای فرنگی، در مواردی در محدوده تزئینات یا برخی از عناصر معماری بوده و در برخی موارد از ایده و حجم اصلی یک بنا تقلید می‌کردند. در متون دوره قاجار به این کار با عنوان "فرنگی‌سازی"، "ساختن عمارت به سبک فرنگ" یا فرنگستان و در مواردی به سبک اروپایی اشاره شده است (سلطان‌زاده، ۱۳۷۵: ۲۴).

۴. عناصر تزئینی نما در معماری قاجار

۴.۱. شکل ظاهری نما

قبل از این دوره، اغلب نماهای ایرانی دارای فرمی ساده و بدون تزیین بودند. همین امر باعث تشخیص تزئینات در دوران قاجار و تمایز آن نسبت به دوره‌های قبل است. این تحولات پس از اولین سفر ناصرالدین‌شاه شدت بیشتری

به خود گرفت (مهدوی نژاد، ۱۳۹۴: ۲۴). استفاده از کاشی هفت رنگ با مضامین بزم و شکار و یا طرح های گیاهی و یا مناظر تا سال های اواخر دهه ۱۸۸۰ م به وفور در نماسازی های عمارات دیده می شود ولی از این بعد از میزان بهره گیری از آن کاسته می شود. بهره گیری از رنگ های گرم (زرد، قرمز، نارنجی و...) و گچبری های با طرح های گیاهی در طول دوره قاجار در کاشی کاری های بدنه نماها مشاهده می شود. بهره گیری از گره چینی با طرح های اسلیمی از دهه ۱۸۷۰ م به بعد به شدت کاهش می یابد (تخت مرمر، تکیه دولت و...). به طور مشخص در عمارت شمش العماره حضور طاق نماهای جناغی و هلالی در مجاور یکدیگر نشان از ایجاد نقطه عطفی در تحولات نماهای عمارات قاجاری دارد. استفاده از سفید کاری در نما به همراه گچبری و تزیینات گچی از دهه ۱۸۸۰ م به بعد جایگزین آجر کاری آئینه کاری، کاشی کاری های پر رزق و برق می شود. به نظر می رسد کاربرد قوس هلالی شکل ابتدائاً از مدرسه دارالفنون آغاز و در بناهای دیگر مستمراً ادامه می یابد. استفاده از کاشی معرق در نماها از اواسط دهه ۱۸۸۰ م به بعد، کاهش می یابد. از اواسط دهه ۱۸۹۰ به بعد استفاده از خطوط جداکننده طبقات الهام گرفته از معماری نئوکلاسیک غربی به وفور در بناها مشاهده می شود (عمارت خوابگاه، کاخ ابیض، عمارت قزاقخان ه، کاخ فرح آباد و...). سفید کاری آجری شبه سنگ و سنگچین دور بازشوها دهه ۱۸۸۰ م به خصوص در بناهای کاخ ابیض و فرح آباد مشاهده می شود. استفاده از گچبری های شبه باره کی با طرح های گیاهی پیچیده، در نمای بناهای عمارت ایوانی مسعودیه و عمارت باغ فردوس دیده می شود (تازیکه لمسکی، ۱۳۹۵: ۱۷۵).

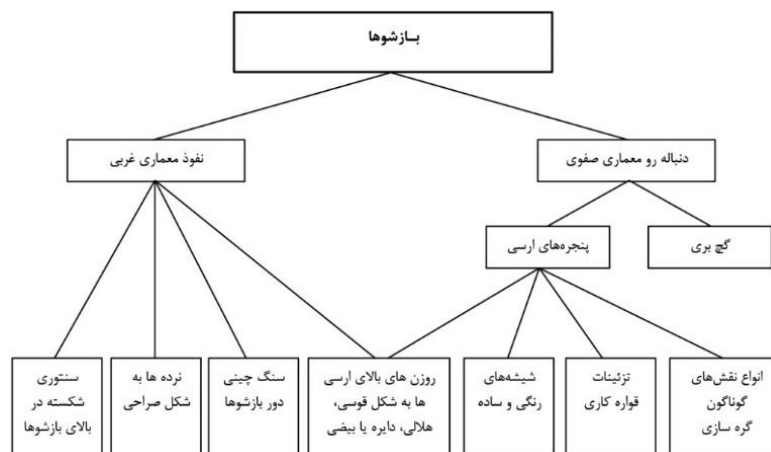

شکل ۵، تزیینات غالب در نما در دوران قاجار، (نگارنده)

در معماری سنتی ایران پله عنصری مهم و نمایان نبود، اما در این دوران کاربرد پله به عنوان عنصری کاربردی تزئینی در معماری خانه ها و عمارات به تقلید از معماری اروپا رایج شد و پله های تشریفاتی در محور اصلی ساختمان همراه با دست اندازهای تزئینی قرار می گرفتند و گاهاً و پاگرد به دو شاخه در جهت مقابل یکدیگر بالا ادامه می یافتند (بانی مسعود، ۱۳۹۱: ۴۲۱). طراحی پله های عمارت محمودخان ناصرالملک با برداشتی از پله های کاخ باکینگهام نمونه ی خوبی از این دسته طرح ها است (مقتدر، ۱۳۷۲: ۲۶۰).

۴،۲. تزئینات بازشوها

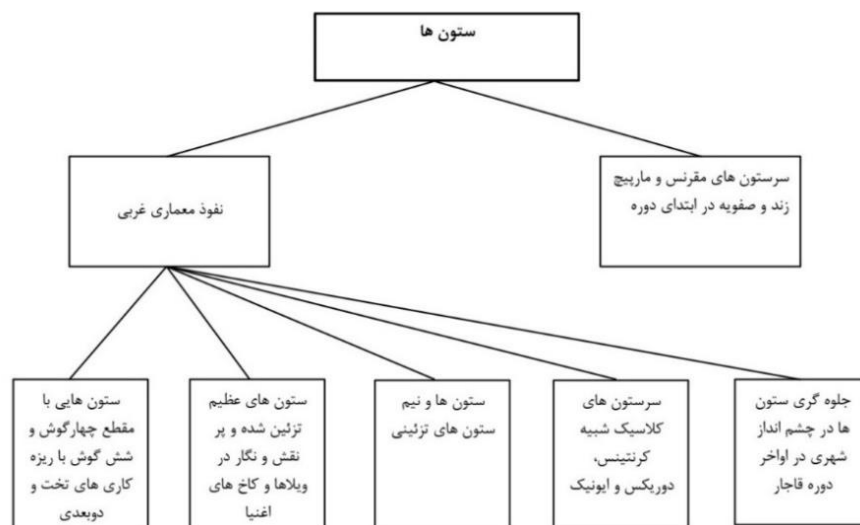
بهره گیری از آئینه کاری، شیشه های رنگی، طرح های مشبک چوبی (اسلیمی، معرق و منبت) که به وفور در عمارات دوره قاجار بکار برده می شد از سال های ۱۸۷۹م مقارن با سفر دوم ناصری به فرنگ بسیار کم می شود. سطح پنجره های ارسی را با استفاده از انواع نقش های گوناگون گره سازی و شیشه رنگی و ساده می آراستند (سلطانزاده، ۱۳۷۵: ۳۰). روزن های بالای درها و پنجره های ارسی دوره قاجار به شکل قوس و هلال بودند و بسیاری از روزن ها نیز به شکل دایره و بیضی درآمدند و در تزئینات پنجره های ارسی دوره قاجار بیشتر از قواره کاری استفاده شده است و تفاوت آن با پنجره های ارسی دوره صفویه در این است که روزن های بالای درها و پنجره های دوره صفویه به شکل مربع یا مستطیل و یا قوس جناغی بوده و در تزئینات آن بیشتر گره سازی مورد توجه بوده است (ساریخانی، ۱۳۸۲: ۶۰). استفاده از سنگ چین دور بازشوها و سنتوری شکسته در بالای بازشوها از سال های ۱۸۷۴ میلادی به بعد مقارن با سفر اول ناصری به فرنگ به صورت متعدد در بناها مشاهده می شود (در عمارت انیس الدوله سنتوری شکسته و در بازشوها ورودی تالار آئینه، عمارت مسعودیه، کاخ ابیض و... سنگ چین دیده می شود). هر چند استفاده از طرح های گیاهی بالخصوص در گچبری های حاشیه بازشوها از ابتدای دوره و شاید از ماقبل آن حضور مستمر تا پایان دوره قاجاریه دارد و این موضوع با تزئینات سنتی بازشوها مانند شیشه های رنگی، طرح های مشبک اسلیمی و معرق چوبی همراه است ولی از دهه ۱۸۸۰ م به بعد تزئینات نفوکلاسیک غربی اعم از سنگ چینی دور بازشوها و یا سنتوری شکسته و نرده های صراحی نمود می یابد (کمالی، ۱۳۸۹: ۵۲).

شکل ۶، تزئینات بازشوها در دوران قاجار، (نگارنده)

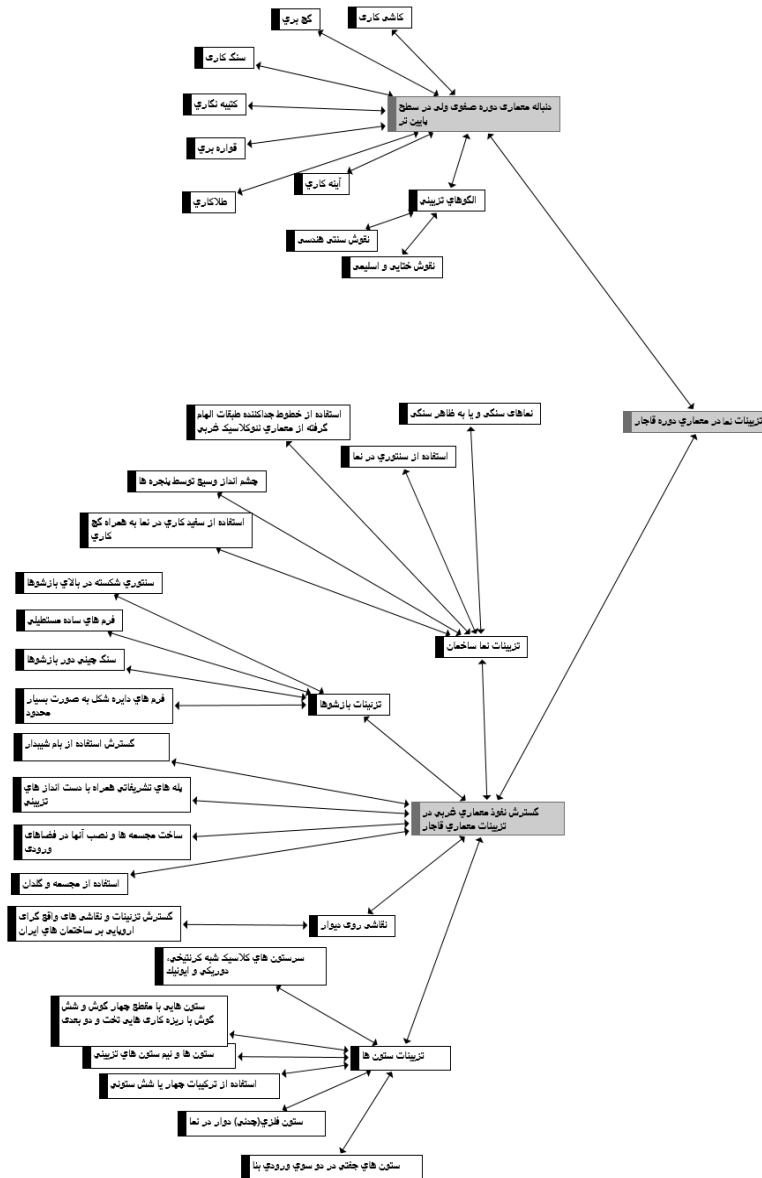
۴،۳. ستون‌ها

بهره‌گیری از سرستون‌های مقرنس و مارپیچ زند و صفویه تا اواخر دهه ۱۸۸۰م مشاهده می‌شود ولی از این زمان به بعد کمتر مورد استفاده قرار می‌گیرد. استفاده از سرستون‌های کلاسیک شبه کرنتیخی، دوریکی و ایونیک از حوالی سال ۱۸۷۴ م به بعد مقارن با سفر اول ناصرالدین‌شاه به فرنگ مشاهده می‌شود. سرستون‌های شبه کرنیتی به نسبت دیگر سرستون‌ها کاربرد بیشتری دارد (تازیکه، ۱۳۹۵: ۱۸۱). ستون‌های عظیم تزئین شده و پر نقش و نگار در ویلاها و کاخ‌های اغنیا پدیدار شد. ستون‌هایی که مستقیماً از مغرب زمین اقتباس شده بودند، از گوشه و کنار شهر تهران سر برآوردند. اغلب این ستون‌ها، اگر نه در اساس ولی در پرداخت متعلق به سبک باروک بودند، ستون‌های نمایشی که تصنع ظاهری بر جوهره اصلی آن‌ها تقدم داشت. در اواخر دوره قاجار ستون در چشم‌انداز شهری نیز جلوه‌گر شد، که هرچند با آن عظمت خود را به رخ نمی‌کشید، ولی در انواع سبک‌های کلاسیک و نیز نوآوری‌های منحصر به فرد در طرح سرستون‌ها که خاص همان زمان و مکان بودند دیده می‌شد. از همین روست که می‌شود در سنگلج، چاله میدان و عودلاجان، در خانه‌ها و نمای جلوی حجره‌های تجار، ردیفی از ستون‌ها و ایوان‌های ستوندار مشرف به خیابان و حیاط، همچنین ورودی‌های ستوندار و طاق‌نماها را دید. اینجا و آنجا، ستون دوریک، شکوهمند و مجلل، حتی ستون تجریدی شده و مهم‌تر از همه، گونه‌هایی غنی از ستون‌های مختلط که اغلب از گل و بوته نقشی بر چهره دارند، به چشم می‌خورند (اسودی، ۱۳۹۵: ۱۳۳). شاید اتکای معماران به مدارک دست دومی چون کارت پستال و نقاشی، و فقدان هر نوع آموزش رسمی به ایجاد فرم‌های جدیدی انجامید که از سرمشق‌های اصلی الهام گرفته‌اند و شباهتی دور با آن‌ها دارند. این نکته را شاید بارزتر از هر جا بتوان در ستون‌هایی دید که مقطع چهار گوش و شش گوش دارند. و بر اغلب آن‌ها ریزه‌کاری‌هایی تخت و دو بُعدی دیده می‌شود و یا در ستون‌هایی که برداشت‌هایی تازه از (عمدتاً) سر ستون‌هایی با تزئینات شاخ و برگ‌اند می‌باشد، در اغلب این ستون‌های غیرمدور چنان تجریدی به کار رفته که حیرت‌آور است و در عین حال می‌توان در آن‌ها اشاراتی به ستون‌های کلاسیک را دید که منبع الهامشان بوده است (کمالی، ۱۳۸۹: ۵۷).

شکل ۸، تزئینات ستون‌ها در دوران قاجار، (نگارنده)

باتوجه به بررسی‌های انجام شده و اطلاعات دسته‌بندی شده فوق در معماری دوران قاجار؛ دو رویکرد کلی در تزئینات نما مشاهده گردید. رویکرد اول دنباله‌روی معماری سنتی ایران که غالباً در ادامه معماری صفویه است و رویکرد دوم التقاط با معماری غرب است.

شکل ۹، روند کلی تزئینات غالب نما در معماری قاجار، (نگارنده)

۵. کدگذاری عامل اقتصادی دوره قاجار

در جدول ۱ تعداد ۲۸ مورد از رخدادهای پراهمیت اقتصادی دوره قاجار جمع‌آوری شده است. در این جدول، کلیه حقایقی که در ساختارهای حاکمیتی و اجتماعی بر اقتصاد اثرگذار بوده است باتوجه به حوزه ارتباطی هر کدام در ادامه همدیگر به نمایش در آمده است. در جدول ذیل کدهای مرتبط با همدیگر به سرشاخه‌های ارتباطی خود متصل شده‌اند

به‌گونه‌ای که ۲۸ کد باز در ۹ کد محوری دسته‌بندی شدند. در این جدول کلیه کدهای باز عامل اقتصادی در غالب چهار شاخص مصرف کالا و خدمات، دانش بررسی و روش‌های کسب درآمد، میانه‌روی و روابط بازرگانی خلاصه گردید. این چهار شاخص کلیت رفتارهای مالی حاکمیت و عوام جامعه قاجار را نمایان می‌سازند.

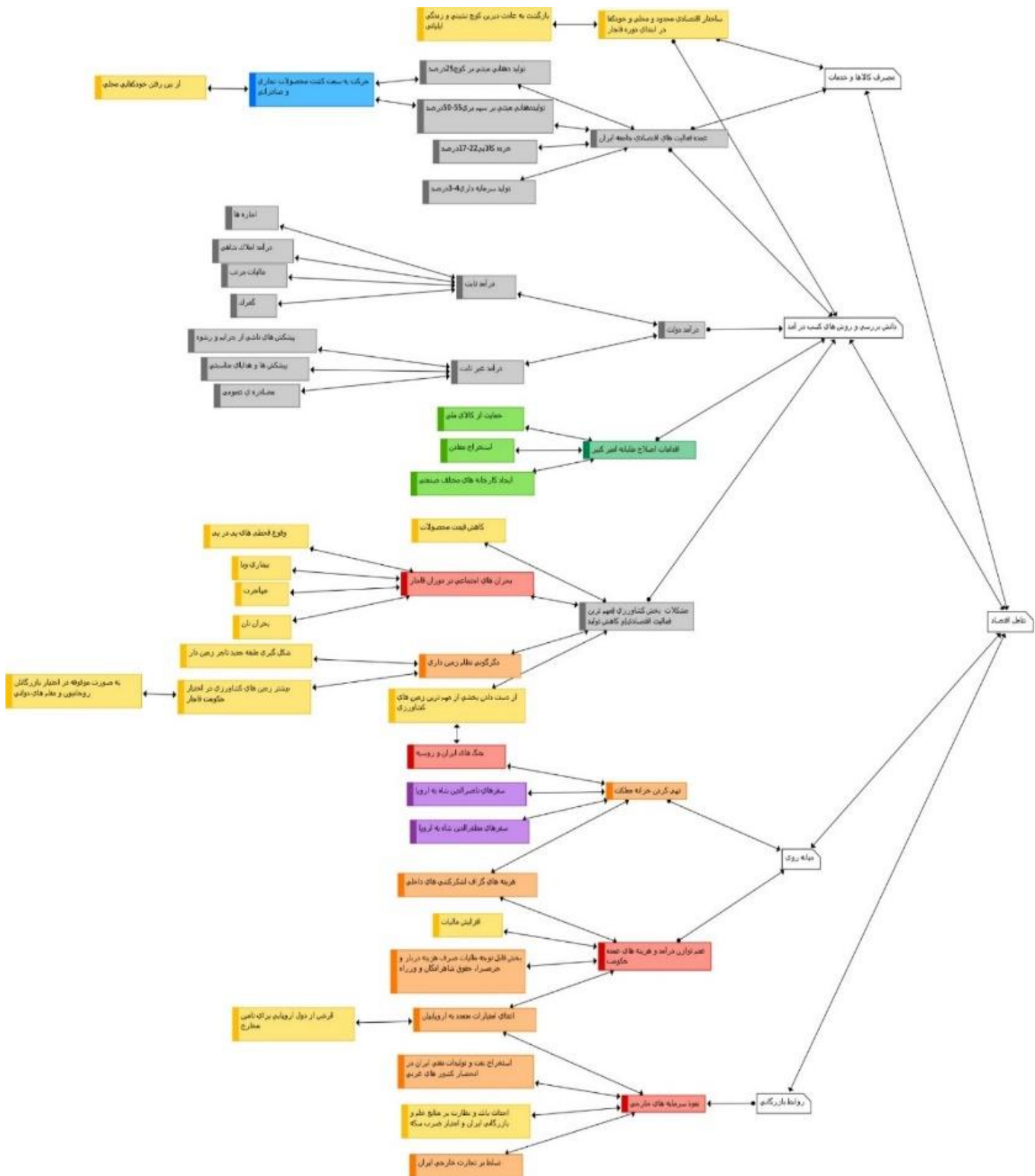
جدول ۱ کدگذاری عامل اقتصادی قاجار (نگارنده)

کدهای انتخابی (شاخص)	کدهای محوری	کدهای باز (وقایع)	
مصرف کالاها و خدمات	ساختار اقتصادی محدود و محلی و خودکفا در ابتدای دوره قاجار	بازگشت به عادت دیرین کوچ‌نشینی و زندگی ایلیاتی	
		تولید دهقانی مبتنی بر کوچ ۲۵ درصد	
		تولید دهقانی مبتنی بر سهم بری ۵۰-۵۵ درصد	
		عمده فعالیت‌های اقتصادی جامعه ایران	
		حرکت به سمت کشت محصولات تجاری و صادراتی، از بین رفتن خودکفایی محلی	
		خرده کالایی ۱۷-۲۲ درصد	
دانش بررسی و روش‌های کسب درآمد	ساختار اقتصادی محدود و محلی و خودکفا در ابتدای دوره قاجار	بازگشت به عادت دیرین کوچ‌نشینی و زندگی ایلیاتی	
		درآمد ثابت/ مالیات مرتب، درآمد املاک شاهی، گمرک، اجاره‌ها	
	درآمد دولت	درآمد غیر ثابت/ پیشکش‌های ناشی از جرایم و رشوه، پیشکش‌ها و هدایای مناسبتی، مصادره عمومی	
		استخراج معادن	
	اقدامات اصلاح طلبانه امیر کبیر	حمایت از کالای ملی	
		ایجاد کارخانه‌های مختلف صنعتی	
		کاهش قیمت محصولات	
	مشکلات بخش کشاورزی (مهم‌ترین فعالیت اقتصادی) و کاهش تولید	مشکلات بخش کشاورزی (مهم‌ترین فعالیت اقتصادی) و کاهش تولید	بحران‌های اجتماعی در دوران قاجار/ وقوع قحطی‌های پی‌در پی، بیماری وبا، بحران نان، مهاجرت دگرگونی نظام زمین‌داری/ شکل‌گیری طبقه جدید تاجر زمین‌دار، بیشتر زمین‌های کشاورزی در اختیار حکومت قاجار، به‌صورت موقوفه در اختیار بازرگانان روحانیون و مقام‌های دولتی از دست دادن بخشی از مهم‌ترین زمین‌های کشاورزی/ جنگ‌های ایران و روسیه
			جنگ‌های ایران و روسیه
			سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا
میانه‌روی	تهی کردن خزانه مملکت	سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا	
		هزینه‌های گزاف لشکرکشی‌های داخلی	

هزینه‌های گزاف لشکرکشی‌های داخلی	عدم توازن در آمد و هزینه های عمده حکومت	
بخش قابل توجه مالیات صرف هزینه دربار و حرمسرا، حقوق شاهزادگان و وزراء		
اعنای امتیازات متعدد به اروپاییان/ قرض از دول اروپایی برای تأمین مخارج		
افزایش مالیات	نفوذ سرمایه‌های خارجی	روابط بازرگانی
اعطای امتیازات متعدد به اروپاییان/ قرض از دول اروپایی برای تأمین مخارج		
استخراج نفت و تولیدات نفتی ایران در انحصار کشورهای غربی		
احداث بانک و نظارت بر منابع خام و بازرگانی ایران و امتیاز ضرب سکه		
تسلط بر تجارت خارجی ایران		

۶. پارادایم مفهومی عامل اقتصادی دوره قاجار

بیان گرافیکی ارتباط میان کدهای باز، محوری و انتخابی در شمای کلی آن در ذیل ارائه شده است که ارتباط کامل‌تر و دوگانه برخی کدهای باز و محوری را نشان می‌دهد.

شکل ۱۰. پارادایم مفهومی عامل اقتصادی قاجار، (نگارنده)

۷. تحلیل وضعیت تأثیر عامل اقتصادی دوره قاجار

باتوجه به جدول ۲ می‌توان وضعیت شاخص‌های چهارگانه اقتصادی دوره قاجار را اعلام کرد. بدین ترتیب کلیه شاخص‌ها شامل مصرف کالاها و خدمات، دانش بررسی و روش‌های کسب در آمد روابط بازرگانی و رعایت میانه‌روی بر اساس نوع نگاه منابع مکتوب مورد سنجش قرار گرفته‌اند که همگی در وضعیت نامطلوب قرار دارند.

جدول ۲. وضعیت کدهای عامل اقتصادی دوره قاجار، (نگارنده)

عامل اقتصادی حکومت قاجار				
وضعیت	کدهای انتخابی (شاخص)	کدهای محوری	کدهای باز(وقایع)	منبع
نامطلوب	مصرف کالاها و خدمات	ساختار اقتصادی محدود و محلی و خودکفا در ابتدای دوره قاجار	بازگشت به عادت دیرین کوچ نشینی و زندگی ایلیاتی منفی	دیوان سالار و همکاران، ۱۳۹۸، ۱۹
			تولید دهقانی مبتنی بر کوچ ۲۵ درصد	تولید دهقانی مبتنی بر سهم بری ۵۰-۵۵ درصد
نامطلوب	دانش بررسی و روش‌های کسب در آمد	ساختار اقتصادی محدود و محلی و خودکفا در ابتدای دوره قاجار	حرکت به سمت کشت محصولات تجاری و صادراتی، از بین رفتن خودکفایی محلی	کرزن، ۱۳۸۷، ۵۲۰؛ ماساهاو، ۱۳۷۳، ۲۱۳
			خرده کالایی ۱۷-۲۲ درصد	تولید سرمایه داری ۳-۴ درصد
			درآمد ثابت/ مالیات مرتب، درآمد املاک شاهی، گمرک، اجاره‌ها	

درآمد غیر ثابت/ پیشکش های ناشی از جرایم و رشوه، پیشکش ها و هدایای مناسبتی، مصادره‌ی عمومی	-				
اقدامات	مثبت	استخراج معادن			
اصلاح طلبانه	مثبت	حمایت از کالای ملی	آدمیت، ۱۳۸۵، ۲۲۱؛ امینی و همکاران، ۱۳۸۵، ۱۷۵		
امیر کبیر	مثبت	ایجاد کارخانه های مختلف صنعتی			
	منفی	کاهش قیمت محصولات			
مشکلات بخش کشاورزی	منفی	بحران های اجتماعی در دوران قاجار/ وقوع قحطی های پی در پی، بیماری وبا، بحران نان، مهاجرت	فوران، ۱۳۹۰، ۲۰۸		
(مهم ترین فعالیت اقتصادی) و کاهش تولید	منفی	دگرگونی نظام زمین داری/ شکل گیری طبقه جدید تاجر زمین دار، بیشتر زمین های کشاورزی در اختیار حکومت قاجار، به صورت موقوفه در اختیار بازرگانان روحانیون و مقام های دولتی	رزاقی، ۱۳۹۲، ۸؛ ناطق، ۱۳۵۶، ۴۱؛ صادقی، ۱۳۹۴، ۱۲؛ اشرف و بنوعیزی، ۱۳۸۷، ۵۴		
	منفی	از دست دادن بخشی از مهم ترین زمین های کشاورزی/ جنگ های ایران و روسیه			
	منفی	جنگ های ایران و روسیه	قبادیان، ۱۳۹۲، ۸۹-۹۰		
تهی کردن خزانه مملکت	منفی	سفرهای ناصرالدین شاه به اروپا	دیدگاه، ۱۳۹۲، ۱۱		
	منفی	سفرهای مظفرالدین شاه به اروپا			
	منفی	هزینه های گزاف لشکرکشی های داخلی			
عدم توازن درآمد و هزینه های عمده حکومت	منفی	هزینه های گزاف لشکرکشی های داخلی			
	منفی	بخش قابل توجه مالیات صرف هزینه دربار و حرمسرا، حقوق شاهزادگان و وزراء	دیدگاه، ۱۳۹۲، ۱۱؛ اشرف، ۱۳۶۳، ۱۰۵		
	منفی	اعتای امتیازات متعدد به اروپاییان/ قرض از دول اروپایی برای تامین مخارج افزایش مالیات			
نفوذ سرمایه های خارجی	منفی	اعتای امتیازات متعدد به اروپاییان/ قرض از دول اروپایی برای تامین مخارج	اشرف، ۱۳۶۳، ۹؛ فلور، ۱۳۷۱، ۹		
	منفی	استخراج نفت و تولیدات نفتی ایران در انحصار کشور های غربی	آوری، ۱۳۶۳، ۳۷۰؛ فوران،		

نامطلوب

میانه روی

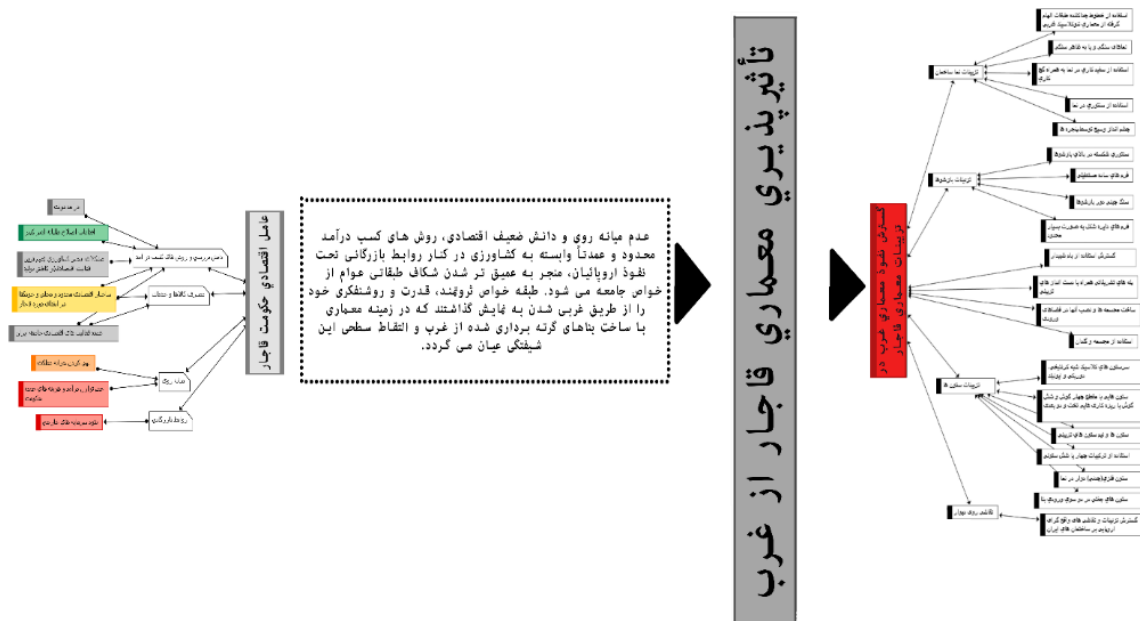
نامطلوب

روابط بازرگانی

۱۳۹۰، ۱۸۷؛ آبراهامیان، ۱۳۹۱، ۷۶	احداث بانک و نظارت بر منابع خام و بازرگانی منفی ایران و امتیاز ضرب سکه		
رازنهان و همکاران، ۱۳۹۴، ۶۲؛ ماساهارو، ۱۳۷۳، ۱۳۸	تسلط بر تجارت خارجی ایران منفی		

نتیجه گیری

بی‌برنامگی و بی‌مبالاتی اقتصادی در حکومت قاجار به دلیل عدم وجود اعتدال در شاخص میانه‌روی، منجر به تهی کردن خزانه و استقراض از دول اروپایی گردید. همچنین شاخص ضعیف دانش اقتصادی و محدودیت روش‌های کسب درآمد به بخش کشاورزی که غالب درآمد حکومت را تشکیل می‌داد؛ حاکی از ساختار اقتصادی نامطلوب داخلی است که آن هم پس از شکست‌های ایران در جنگ با روسیه و جدا شدن مهم‌ترین بخش‌های کشاورزی و پرداخت غرامت‌های سنگین، ضعیف‌تر هم می‌گردد. در این میان، نفوذ سرمایه‌های غربی در اقتصاد ایران به ازای اعطای امتیازات متعدد به اروپائیان و تسلط آن‌ها بر روابط بازرگانی، بانکی و استخراج نفت؛ منجر به ضعف اقتصادی هرچه بیشتر طبقه عوام و توانمندی طبقه خواص می‌گردد. نه تنها ضعف اقتصادی طبقه عوام سبب جلوگیری از تعالی فکری و ممانعت از شکل‌گیری بنیان‌های خودپویا و درون‌نگر براساس ارزش‌های سنتی جامعه گردید؛ بلکه توانمندی طبقه خواص و لخرجی‌های بی‌برنامه و فاقد ساختار آن‌ها که روشنفکری و پیشرفتگی را در گرو غربی‌شدن و استفاده از ظواهر تمدن بیگانه می‌پنداشتند، موجب گسترش روزافزون استفاده از نمادها و آثار غربی در زندگی خواص شد.

شکل ۱۱. مدل اثرگذاری عامل اقتصادی قاجار بر تاثیرپذیری تزئینات نما از غرب، (نگارنده)

در حوزه تزئینات نما دو رویکرد کلی برای ساختمان‌های این دوره وجود دارد. رویکرد اول امتداد تزئینات معماری سنتی ایران به‌ویژه معماری دوره صفویه است و رویکرد دوم تزئینات التقاطی سنتی-غربی است. تزئینات رویکرد التقاطی سبب تحول در نمای ساختمان‌ها، جزئیات بازشوها، نقاشی‌های دیواری، تزئینات ستون‌ها و نقوش به‌کار رفته در تزئینات با استفاده از نمادها، رویکردها و راهکارهای معماری غربی شد.

شرایط اقتصادی دوره قاجار به‌گونه‌ای است که از طریق شاخص «روابط بازرگانی» و نیز کد محوری درآمدهای دولتی؛ افزایش فقر روزافزون طبقه عوام را در مقابل ثروت‌اندوزی طبقه خواص به همراه دارد. ثروت طبقه خواص به دلیل وجود ضعف در شاخص «میان‌روی اقتصادی» منجر به شکل‌گیری تزئینات افراطی و گسترده در مقابل تزئینات محدود و همراه با وسواس دوره‌های قبل می‌شود. نمونه این تزئینات افراطی را می‌توان در طلاکاری، ستون‌ها و نیم‌ستون‌های سراسر تزئین شده، پله‌های تشریفاتی، ساخت و نصب مجسمه و گلدان در فضای ورودی و نماهای سنگی مشاهده کرد که مصادیق آن در جدول ذیل به صورت مفصل معرفی شده است.

در جدول ۲ مصادیق تأثیرپذیری از غرب در نمای ساختمان‌های دوره قاجار که در تهران به‌عنوان پایتخت این دوره ساخته شده‌اند، ارائه شده است.

جدول ۲. مصادیق تأثیرپذیری در تزئینات نمای معماری قاجار (نگارنده)

تصاویر	مصادیق	نفوذ معماری غرب		
	ساختمان اربابی			
	خانه قجری‌ها	سرستون‌های کلاسیک شبیه کورنتینی، ایونیک و دوریک	تزئینات ستون‌ها	تزئینات نما در معماری قاجار

	<p>عمارت بادگیر</p>			
	<p>خانه مینایی</p>	<p>ستون‌هایی با مقطع چهار گوش و شش گوش</p>		
	<p>سردر باغ ملی</p>	<p>ستون‌ها و نیم‌ستون‌های تزئینی</p>	<p>تزئینات ستون‌ها</p>	
	<p>تالار سلام</p>	<p>نقاشی‌های واقع‌گرای اروپایی</p>	<p>نقاشی دیواری</p>	
	<p>خانه مقدم</p>	<p>استفاده از زرده‌های صراحی</p>		
	<p>کوشک احمدشاهی</p>	<p>استفاده از سنتوری</p>	<p>شکل ظاهری نما</p>	
	<p>خانه مقدم</p>	<p>استفاده از مجسمه و گلدان</p>		

	خانه تیمورتاش	چشم‌اندازهای وسیع توسط پنجره‌ها	تزئینات نما در معماری قاجار
---	---------------	---------------------------------	-----------------------------

بنابراین به‌طور کلی درخصوص تأثیرپذیری معماری قاجار از غرب می‌توان چنین گفت که در هر دوره‌ای از تاریخ معماری ایران بروز پیشرفت‌های خارجی و هماهنگی با آن جزء مسائل اصلی آن دوره تاریخی بوده است و انتظار جهان بدون پیشرفت برای هیچ دوره‌ای قابل قبول نیست. اما هماهنگی با پیشرفت‌های جهانی همواره در طول تاریخ معماری ایران غالباً به‌صورت دورن‌زا بوده است که نشان از چهارچوب‌مندی آن دارد. درحالی‌که در دوره قاجار بروز التقاط و وادادگی حاصل از شیفتگی نسبت به غرب با انتقال کلیه جوانب مطلوب و نامطلوب پیشرفت‌های معماری غربی به معماری ایران بدون تعریف چهارچوب نظری رخ داده است. این فقدان بی‌حد و مرزی در بهره‌برداری و ارتباط با غرب، از منظر منتقدین مورد نقد قرار گرفته است. البته لازم به ذکر است از این قبیل رویکردهای فاقد ساختار در دوره قاجار در کلیه موارد سیاسی، اجتماعی-فرهنگی و اقتصادی در موارد متعددی رخ داده است؛ تاجایی که منجر به نارضایتی عمومی و وقوع جنبش مشروطه گردید و در نهایت با سقوط سلسله قاجار به پایان رسید.

منابع و مأخذ

کتابها

- آبراهامیان، یراند. (۱۳۹۱). تاریخ ایران مدرن. ترجمه محمد ابراهیم فتاحی ولیلایی، چاپ هفتم، تهران: نشر نی.
- آژند، یعقوب. (۱۳۹۳). مکتب نگارگری اصفهان، تهران: فرهنگستان هنر.
- اشرف، احمد و بنوعیزی، علی. (۱۳۸۷). طبقات اجتماع، دولت و انقلاب در ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نشر نیلوفر.
- بانی مسعود، امیر. (۱۳۹۱). معماری معاصر ایران (در تکاپوی بین سنت و مدرنیته). تهران: نشر هنر معماری قرن.
- رزاقی، ابراهیم. (۱۳۹۲). اقتصاد ایران، تهران: نشر نی.
- سلطانزاده، حسین. (۱۳۷۵). پنجره‌های قدیمی تهران، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- عدل، شهریار؛ اورکاد، برنارد. (۱۳۷۵). تهران پایتخت دویست ساله (مجموعه مقالات). مترجم: ابوالحسن سروقدمقدم. سید احمد سیدی، فاطمه وثوق خزایی. تهران: انتشارات سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران. انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
- فوران، جان. (۱۳۹۰). مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران)، ترجمه احمد تدین، تهران: نشر رسا.
- قبادیان، وحید. (۱۳۹۰). مبانی و مفاهیم در معماری معاصر غرب، چاپ هفدهم، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- قبادیان، وحید. (۱۳۸۳). معماری در دارالخلافة ناصری: سنت و تجدد در معماری معاصر تهران، چاپ پنجم، تهران: انتشارات پشتون.
- قبادیان، وحید. (۱۳۹۲). سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران، تهران: مؤسسه علم معمار.
- ماساها، یوشیدا. (۱۳۷۳). سفرنامه، ترجمه هاشم رجب‌زاده، مشهد: نشر آستان قدس رضوی.
- مصطفوی، محمدتقی. (۱۳۷۵). آثار تاریخی تهران (اماکن متبرکه). تنظیم و تصحیح: میرهاشم محدث، چاپ دوم، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۹۹). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزئینات معماری، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، مرکز تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- نیلفروشان، محمدرضا. (۱۳۸۶). معماری ایرانی: از آغاز تا دوره قاجاریه، تهران: کانون آگهی و تبلیغات ارشاد.

مقالات

- اشرف، احمد. (۱۳۶۳). «موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران»، دنیای اسلام، شماره ۴ و ۵.

خسروی، محمدباقر. (۱۳۷۷). «معماری ایران در دوره قاجار»، فصلنامه هنر، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات هنری، شماره ۳۶.

رازنهان، محمدحسن، بیاتی، هادی و منصوری، مریم. (۱۳۹۴). «بررسی جرایم اقتصاد در دوره ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق/ ۱۸۴۷-۱۸۹۶)»، فصلنامه پژوهش‌های تاریخی (علمی- پژوهشی) دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۴ (پیاپی ۲۸)، صص ۸۲-۶۱.

سجادی، فریبرز؛ رستمی، محسن و رستمی، ثریا. (۱۳۹۳). «ریشه‌های تاریخی چالش سنت و تجدد در معماری معاصر قاجاریه (۱۷۸۵-۱۹۲۵ میلادی)»، نقش جهان، شماره دو، ۹۴-۸۵.

قبادیان، وحید؛ کیانی، مصطفی (۱۳۹۲). «خاستگاه معماری مدرن در تهران- بررسی و شناخت اولین بنای سبک معماری مدرن در پایتخت کشور»، دو فصلنامه معماری و شهرسازی، شماره ۱۱، ۵۸-۳۹.

کمالی، محمدرضا. (۱۳۸۹). «بررسی معماری دوره قاجار»، دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، شماره ۴ شماره پیاپی ۵.

مقتدر، رضا. (۱۳۷۲). «دوران صد ساله تجدد در شهرسازی و معماری ایران» ایران‌نامه، شماره ۴۲، ۲۵۹-۲۷۰.

مه‌دوی نژاد، محمدجواد. (۱۳۹۳). «چالش فناوری و شکوفایی در معماری معاصر کشورهای در حال توسعه»، نشریه نقش جهان، شماره ۲، ۵۳-۴۳.

مه‌دوی نژاد، محمدجواد؛ منصوری مجومرد، پریناز. (۱۳۹۴). «ورود جریان‌های نوگرا به معماری معاصر ایران»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۱، ۳۰-۱۹.

پایان‌نامه‌ها

اسودی، فریبا. (۱۳۹۵). گذر از سنت به مدرنیته در ایران دوره قاجار (خوانشی بر معماری مسجد مدرسه معمار باشی تهران)، پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه: تاریخ و باستان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

تازیکه لمسکی، ایمان. (۱۳۹۵). تأثیرات مدرنیسم و معماری غرب بر معماری کاخ‌های عصر قاجاریه در تهران (با تکیه بر سفرنامه‌های ایرانیان به فرنگ)، پایان‌نامه برای دریافت درجه (PH.D)، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

دیدگاه، رضا. (۱۳۹۲). «شیوه حکومت‌مداری پهلوی اول، پایان‌نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی (گروه تاریخ).